

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΤΡΑΥΜΑ ΣΤΗΝ ΕΦΗΒΕΙΑ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΕΦΗΒΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ*

Μαρία Δημοπούλου-Λαγωνίκα

Καθηγήτρια Κοιν. Εργασίας Τ.Ε.Ι. Αθήνας

Η παρουσίασή μου αναφέρεται στους πρόσφυγες, μια ειδική ομάδα υψηλού κινδύνου μεταναστών, εξαναγκασμένων να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους για λόγους ανεξαρτησίας της θέλησής τους. Προσεγγίζεται με την περιγραφή των ειδικών αντίξοων χαρακτηριστικών του “πρόσφυγα” ως ατόμου και ως μέλους της πολιτισμικής του ομάδας σε μια ιδιαίτερη ευάλωτη και κρίσιμη ηλικία, την εφηβική. Επομένως το “διαπολιτισμικό τραύμα στην εφηβεία” εμπεριέχει τρεις μεταβλητές που θα εξετασθούν παράλληλα: την εξαναγκασμού **φυγή** από την πατρίδα, την μόνιμη ή μεταβατική **εγκατάσταση** στη χώρα υποδοχής με διαφορετική πολιτισμική υποδομή και ταυτότητα και την ψυχοδυναμική της **εφηβικής** ηλικίας.

Η διαφοροποίηση στη σοβαρότητα του ψυχολογικού τραύματος που θίγει τον εφηβικό πληθυσμό των προσφύγων στην Ελλάδα, βασίζεται σε βιβλιογραφικό υλικό αλλά και σε μελέτες, περιγραφές και εμπειρίες κοινωνικών λειτουργών, ιδιαίτερα δύο Κοινωνικών Υπηρεσιών: του Ελληνικού Συμβουλίου για τους πρόσφυγες (Υπάτη Αρμοσσία Ο.Η.Ε.) και της Κοινωνικής Υπηρεσίας για τους Πρόσφυγες του Ι.Κ.Ε.

Μελέτες και διεθνείς έρευνες αναφέρονται στις αυξημένες πιθανότητες για εμφάνιση προβλημάτων ψυχικής υγείας στους πρόσφυγες, η εκδήλωση των οποίων εξαρτάται από τον βαθμό της τραυματικής εμπειρίας στην πατρίδα τους, τον βαθμό της πολιτισμικής συνοχής της ομάδας τους στη χώρα υποδοχής, την πολιτισμική διαφοροποίηση στην οποία έχουν εκτεθεί, την έκταση και ένταση του πολιτισμικού σοκ, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους και τις ευκαιρίες και δυνατότητες που προσφέρει η χώρα υποδοχής για κάλυψη βασικών αναγκών και αξιοπρεπή διαβίωση. Τα προβλήματα ψυχικής υγείας περιλαμβάνουν τη Διαταραχή Μετατραυματικού Στρες (POST TRAUMATIC STRESS DISORDER (D.S.M. III R κριτήρια), εφιάλτες, ξαφνικές αντιδράσεις φόβου, αυπνίες, δύσκολη συγκέντρωση, απόσυρση, μειωμένα ενδιαφέροντα, ντροπή, αποφυγή του παρελθόντος και κατάθλιψη, παρανοϊκές ιδέες, καχυποψία, απελπισία, απόσυρση, θυμό, εχθρότητα, καθώς και προβλήματα έντονων διαταραχών συμπεριφοράς, εκδήλωση αντικοινωνικότητας με τις διάφορες μορφές της και προβλήματα διαταραγμένης ενδο-οικογενειακής ισορροπίας κατά τη διαδικασία προσαρμογής και ενσωμάτωσης στη χώρα υποδοχής.

Κατά την κοινωνιολογική προσέγγιση, αυτή η διεργασία ενσωμάτωσης των προσφύγων στη χώρα υπο-

---

* Ομιλία που πραγματοποιήθηκε στο Β' κοινό Συνέδριο Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδας - Κύπρου, με θέμα: “Πληθυσμιακές Ομάδες σε κρίση”, στο Κολυμπάρι Κρήτης, στις 23-27 Μαΐου 1997.

δοχής, παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά σε διαφορετικό βαθμό και ένταση για κάθε εθνική πολιτισμική ομάδα και άτομο:

1. *Εθνοκεντρισμός*: Η τάση του πρόσφυγα, σαν ενδο-ομαδική εθνική εμπειρία να προσκολλάται στους ομοεθνείς του και στα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του. Ο φόβος είναι η “αποξένωση” ή η “διάχυση” στην νέα κουλτούρα.
2. Η *προσιότητα* και ταυτόχρονη *απόσταση* του πρόσφυγα, ο οποίος θεωρείται “ξένος” από τα μέλη της χώρας υποδοχής.
3. Ο πρόσφυγας ως μέλος *μειονοτικής* ομάδας, η οποία ισχυροποιεί συναισθήματα απομόνωσης και *καταδίωξης από μέρους του* και ρατσισμού και προκατάληψης από την κυρίαρχη κουλτούρα.
4. Η διαδικασία προσαρμογής του δυσκολεύει ιδιαίτερα τον *μεταβατικό πρόσφυγα*, ο οποίος παραμένει στην αρχική χώρα υποδοχής για περιορισμένο χρονικό διάστημα. Η συνειδητή ή ασυνείδητη επιθυμία του για προσωρινή “προσαρμογή” –εφ’ όσον η παραμονή μπορεί να επεκταθεί και μέχρι 3-4 χρόνια– εκδηλώνεται συχνά στη συμπεριφορά του με απομόνωση ή ισχυροποιεί τους δεσμούς του στη *συλλογική εθνική ταυτότητα*.

Αναφέρθηκα μέχρι τώρα στα κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά, καθώς και σε πιθανά προβλήματα ψυχικής υγείας του πρόσφυγα, για να τα συνδέσω με τις τραυματικές εμπειρίες του έφηβου πρόσφυγα.

Οι λεπτομερείς τραυματικές διεργασίες από τις οποίες διέρχεται ο έφηβος πρόσφυγας, αναλύονται διεξοδικά από ψυχαναλυτές, κοινωνικούς ανθρωπολόγους, κοινωνικούς ψυχιάτρους. Οι λεπτές πολιτισμικές διαφοροποιήσεις προϋποθέτουν προσεκτική εξέταση του εξελισσόμενου εφήβου στη δική του χώρα προέλευσης. Ακόμη και τα όρια της εφηβείας ποικίλουν σε διάφορες πολιτισμικές ομάδες. Βασική *προϋπόθεση* για την κατανόηση της συμπεριφοράς του έφηβου πρόσφυγα είναι η βαθειά γνώση των χαρακτηριστικών της κάθε πολιτισμικής ομάδας χωριστά. Είναι πάντα έντονος ο κίνδυνος διαγνωστικής εκτίμησης της συμπεριφοράς του σύμφωνα με κριτήρια του δυτικού πολιτισμού. Και είναι ακόμη δυσκολότερο όταν με τον όρο “πρόσφυγες” δεν αναφερόμαστε σε 1-2 εθνικότητες, αλλά σε ποικιλία διαφορετικών εθνικοτήτων. Για παράδειγμα, οι περιπτώσεις που χειρίζονται οι δύο Οργανώσεις - Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες και Ίδρυμα Κοιν. Εργασίας για τους Πρόσφυγες - περιλαμβάνουν εθνικότητες από το Ιράκ, Ιράν, Κούρδους από το Ιράκ, Ιράν, Τουρκία, Παλαιστίνιους από τη Συρία και τον Λίβανο, Αφγανούς, Αιθίοπες, Σέρβους και άλλους.

Σ’ αυτό το μωσαϊκό εθνικών πολιτισμών, θα πρέπει ο ειδικός να είναι προσεκτικός, ώστε να μην καταλήγει σε διαγνωστικές εκτιμήσεις και γενικεύσεις επηρεαζόμενος από κάποια “στερεότυπα” που κατά την γνώμη της κυρίαρχης κουλτούρας – γνώμη συχνά προκατειλημμένη και αστάθμητη – χαρακτηρίζουν τον πληθυσμό ενός ολόκληρου έθνους. Με την ίδια έννοια, δε θα πρέπει να θεωρείται αποκλίνουσα μια συμπεριφορά στη χώρα υποδοχής, όταν στη χώρα προέλευσης μπορεί να θεωρείται λειτουργική και φυσιολογική.

Έχοντας λοιπόν υπ’ όψιν τις παραπάνω επιφυλάξεις σχετικά με τους φυσιολογικούς/παθολογικούς

τύπους προσαρμογής των προσφύγων στην Ελλάδα, και σε σχέση με περιγραφές και διαγνωστικές εκτιμήσεις κοινωνικών λειτουργών που χειρίζονται παρόμοια περιστατικά στις δύο Οργανώσεις που ανέφερα, θα διατυπώσω τις παρακάτω τέσσερις ομαδοποιήσεις προσφύγων εφήβων με μεταβλητές, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, τα ειδικά τραυματικά γεγονότα, την πολιτισμική διαφοροποίηση και τις κοινωνικές υπηρεσίες που προσφέρονται στην Ελλάδα.

1. Οι τωρινοί έφηβοι που ήρθαν με την οικογένειά τους, πριν από 4-5 χρόνια, όταν ήταν ακόμη παιδιά, στην λανθάνουσα φάση της αναπτυξιακής τους εξέλιξης.
2. Νέοι που ήρθαν στην Ελλάδα στην περίοδο της εφηβείας μαζί με τις οικογένειές τους.
3. Ασυνόδευτοι έφηβοι 14-15 ετών που έχασαν την οικογένειά τους ή δεν γνωρίζουν ακόμη γι' αυτήν.
4. Νέοι 17-19 ετών στην εφηβική ή/και μετεφηβική ηλικία, που δραπετεύσαν από την πατρίδα τους σε κατάσταση πολέμου για να μην υπηρετήσουν στο στρατό.

1. Οι τωρινοί έφηβοι που κατά προσέγγιση εντάσσονται στην πρώτη κατηγορία, φαίνεται ότι έχουν περισσότερες δυνατότητες για ομαλή λειτουργικότητα στη χώρα υποδοχής. Οι κύριοι παράγοντες είναι: α) η προσέλευση στην Ελλάδα με την οικογένεια που λειτουργεί ως το κύριο υποστηρικτικό σύστημα, β) η ηλικία της σχολικής, λανθάνουσας αναπτυξιακής περιόδου και γ) οι παρεχόμενες υποστηρικτικές Κοινωνικές Υπηρεσίες.

Οι κοινωνικοί λειτουργικοί, στα πλαίσια της κοινωνικής πολιτικής του κράτους και των δυνατοτήτων της Οργάνωσης, εργάζονται ιδιαίτερα με τα παιδιά και τις οικογένειές τους, με άμεσο στόχο την κάλυψη αρχικά υλικών αναγκών και παροχή εφοδίων για διευκόλυνση της διαδικασίας προσαρμογής. Τα παιδιά προσαρμόζονται ευκολότερα στο νέο περιβάλλον, εγγράφονται σε σχολεία, μαθαίνουν την ελληνική γλώσσα, ενώ αντίθετα οι γονείς ανθίστανται σε παρόμοιες διαδικασίες. Πολύ συχνά παιδιά 9-12 ετών γίνονται διερμηνείς μεταξύ των γονέων τους και των κοινωνικών λειτουργών. Η γέφυρα μεταξύ του τραυματικού παρελθόντος και της δύσκολης τωρινής κατάστασης είναι συχνά το παιδί και ο έφηβος.

Κατά την κοινωνική προσαρμογή, αναλαμβάνουν σε πρώιμη ηλικία ρόλους ενήλικα, επισπεύδοντας τη “διαδικασία ωρίμανσης”. Οι ρόλοι ενήλικα, οι οποίοι είναι συμβατοί με τα πολιτιστικά τους πρότυπα και υποστηρίζονται από ένα έντονα συνεκτικό οικογενειακό σύστημα, επιβοηθούν τη διαδικασία ένταξής τους στην ελληνική κοινότητα, η οποία είναι ακόμη υποστηρικτική. Επομένως, οι ενδείξεις είναι ότι οι προσαρμοστικοί μηχανισμοί των παιδιών και εφήβων για ανταπόκριση σε φαινόμενα κρίσης, είναι περισσότερο ευέλικτοι από αυτούς των ενηλίκων, παρά την καταπίεση των παιδικών αναγκών στην αντίστοιχη ηλικιακή φάση ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους.

2. Στη δεύτερη κατηγορία των νέων που ήρθαν στην Ελλάδα κατά την εφηβική ηλικία μαζί με τις οικογένειές τους, η τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού είναι πολύ πιο έντονη. Παρατηρήσεις κοινωνικών λειτουργών που εργάζονται με αυτήν την ομάδα εφήβων, αναφέρουν σοβαρά προβλήματα προσαρμογής σε σχέση με την προηγούμενη ομάδα. Αυτοί οι νέοι συχνά παρουσιάζουν μια καταστροφική εικόνα του εαυτού τους.

Η λεκτική επικοινωνία είναι περιορισμένη, δεν μιλούν για την πατρίδα τους, ούτε για τα τραυματικά τους βιώματα. Προτιμούν να επικοινωνούν για τα καθημερινά πρακτικά προβλήματα άμεσης επιβίωσης. Αναγκαία επιλογή για αντίδραση σε περίοδο κρίσης ή ενδείξεις κατάθλιψης και Διαταραχής Μετατραυματικού Στρες; Τα περιστατικά εξατομικεύονται και παραπέμπονται για ψυχοθεραπεία όπου κρίνεται αναγκαίο, σημασία όμως έχει ότι και αυτή η παραπομπή αποτελεί αρχικά πρόσθετο πρόβλημα για τον νέο. Κοινή γνωστική αιτία που επεξηγεί εν μέρει την διαταραχή είναι αυτή καθ' αυτή η αναπτυξιακή φάση της εφηβείας, κατά την οποία τείνει να ολοκληρωθεί η διαμόρφωση της *ταυτότητας* του ατόμου.

Ο Erikson αναφέρει: “Κατά την αναζήτηση για μια νέα έννοια *συνέχειας και ομοιότητας*, οι έφηβοι πρέπει να επαναδιαπραγματευθούν τις συγκρούσεις των παλαιότερων χρόνων... Η ολοκλήρωση του εγώ του ατόμου με τη μορφή της *ταυτότητας του εγώ*... είναι περισσότερο από το σύνολο των παιδικών ταυτίσεων... Η έννοια της *ταυτότητας του εγώ* είναι η επαυξανόμενη εμπιστοσύνη ότι η εσωτερική *ομοιότητα και συνέχεια* που οργανώθηκε στο παρελθόν, συνταιριάζει με την *ομοιότητα και συνέχεια* που έχουν οι άλλοι γι' αυτόν... στην εφηβεία του... στο παρόν”.

Τι συμβαίνει με την ταυτότητα του εγώ αυτών των εφήβων προσφύγων; Εγκατέλειψαν την πατρίδα τους, το στενό τους περιβάλλον, τους φίλους τους, ένα μέρος της προσωπικής τους ταυτότητας. Η *ομοιότητα και συνέχεια* της προσωπικής τους ταυτότητας έχει διακοπεί, έχει τραυματισθεί.

Εν τούτοις, παρατηρείται ότι οι έφηβοι που ανήκουν σε ιεραρχικά συνεκτικές οικογένειες και πολιτισμούς, με αυστηρή προσήλωση στα ήθη και έθιμά τους, αντισταθμίζουν την χαμηλή αυτοεκτίμηση και τραυματισμένη προσωπική ταυτότητα με ένα *συλλογικό* πολιτισμικό *ιδεώδες*. Χρειάζονται να περισώσουν την συλλογική τους ταυτότητα για να κυριαρχήσουν στο προσωπικό τραύμα. Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα με τον κουρδικό πολιτισμό, “τους πρόσφυγες στη δική τους πατρίδα” όπως ονομάζονται. Παρ' όλο που δεν έχει διατυπωθεί ειδική κλινική διάγνωση, οι κοινωνικοί λειτουργοί εκτιμούν ότι σε συνεκτικές, υποστηρικτικές στα μέλη τους πολιτισμικές ομάδες, δεν εμφανίζονται έκδηλα προβλήματα ψυχικής υγείας ή αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Έχει παρατηρηθεί όμως, ότι έφηβοι που παραμένουν ως μεταβατικοί πρόσφυγες για 3-4 χρόνια, με “ομαλή” λειτουργικότητα, δεν αντέχουν το “δεύτερο ξερίζωμα”, όταν χρειάζεται να μεταναστεύσουν στην τελική χώρα υποδοχής. Οι προσαρμοστικοί μηχανισμοί που άρχισαν να ενεργοποιούνται κατά την παραμονή τους στην Ελλάδα διασπώνται, για να ενεργοποιηθεί πάλι η τραυματική εμπειρία του αποχωρισμού και της διεργασίας πένθους.

3. Η τρίτη κατηγορία των ασυνόδευτων εφήβων 14-15 ετών που έχουν χάσει την οικογένειά τους κατά τη φυγή τους από την πατρίδα, ή δεν γνωρίζουν τίποτε γι' αυτήν ακόμη, είναι η πιο τραγική, υψηλού κινδύνου ομάδα εφήβων προσφύγων. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει ιδιαίτερα ενδιαφερθεί γι' αυτούς τους ανήλικες, ενώ χώρες υποδοχής θεσπίζουν ιδιαίτερα ευνοϊκή και προστατευτική νομοθεσία. Η Ελλάδα δεν έχει δεχθεί πολλούς ασυνόδευτους έφηβους. Σ' αυτές τις περιπτώσεις οι Κ.Λ. αναφέρουν συμπτώματα διαταραχών μετατραυματικού στρες, κατάθλιψης, άρνησης για εξωτερίκευση συναισθημάτων, δυσκολία για συνεργασία και παραπομπή σε ψυχοθεραπεία. Οι υποστηρικτικές παρεμβάσεις του Κ.Λ. δεν επαρκούν. Ιδιαίτερα θετικές ρεαλιστικές συνθήκες – π.χ. η εντόπιση μελών της οικογένειας που διασφαλίζουν κάποια *συνέχεια*

από το παρελθόν – σε συνδυασμό με ένα θεραπευτικά οργανωμένο υποστηρικτικό περιβάλλον, μπορεί να δώσουν την ευκαιρία στον έφηβο να εκφράσει τα συναισθήματα πένθους για τις τραυματικές απώλειες του παρελθόντος.

4. Η τέταρτη κατηγορία των νέων 17-19 ετών που δραπετεύσαν από την πατρίδα τους αρνούμενοι να πολεμήσουν σε ένα πόλεμο που δεν πίστευαν, χαρακτηρίζεται από τους Κ.Λ. σαν μία σοβαρά διαταραγμένη ομάδα εφήβων. Εμφανίζονται ως επιθετικοί, απαιτητικοί, πολύ καχύποπτοι, δύσκολοι έως αρνητικοί για επικοινωνία και συνεργασία. Τα προβλήματα ψυχικής υγείας παίρνουν σ' αυτούς τη μορφή έντονων διαταραχών συμπεριφοράς, έλλειψη ιδανικών, αποκοπή από την οικογένεια και την πατρίδα, ανασφάλεια για το μέλλον. Συνήθως αυτή η ομάδα μεταναστεύει σύντομα στις τελικές χώρες υποδοχής, ΗΠΑ και Καναδά.

Μέθοδοι παρέμβασης της Κοινωνικής Εργασίας

Η μεθοδολογία παρέμβασης σ' αυτές τις ομάδες εφήβων, ανάγεται στην διαπολιτισμική κοινωνική εργασία και θεραπευτική.

Αναφέρονται μερικές βασικές αρχές:

1. Οι ομάδες των ψυχικά τραυματισμένων εφήβων έχουν ανάγκη από υποστηρικτικά συστήματα στην χώρα υποδοχής, με τη μορφή υλικών παροχών και ευκαιριών για αξιοπρεπή διαβίωση, με παράλληλη υποστηρικτική, τροφοδοτική στάση από τον κοιν. λειτουργό. Ιδιαίτερα οι έφηβοι υψηλού κινδύνου θα πρέπει να έχουν αρχικά καθημερινή επικοινωνία με τον Κ.Λ.
2. Εφ' όσον οι πρόσφυγες και ιδιαίτερα οι έφηβοι αισθάνονται ότι έχουν χάσει τον *έλεγχο της ζωής τους*, η επανασυγκρότηση του άμεσου περιβάλλοντος είναι πρωταρχικής σημασίας. Η κινητοποίησή τους για διαμόρφωση νέων στόχων ζωής θα τους δώσει νόημα στον επαναπροσδιορισμό της ζωής τους.
3. Η θεωρία παρέμβασης σε περιόδους κρίσης είναι το θεραπευτικό πλαίσιο επιλογής. Εν τούτοις, η θεωρία παρέμβασης, όπως και άλλα θεραπευτικά - παρεμβατικά μοντέλα, βασίζεται στην ιδεολογία, γνώση και αξίες του δυτικού πολιτισμού. Αυτό υποδηλώνει ότι τα μοντέλα παρέμβασης θα πρέπει να προσαρμοσθούν σε πολιτισμούς όπου οι αντιλήψεις και οι εμπειρίες της ζωής βασίζονται σε διαφορετικές αξίες, ήθη και έθιμα.
4. Φαίνεται ότι πολλοί πρόσφυγες των εθνικοτήτων που προστατεύονται και εξυπηρετούνται από τις δύο Κοινωνικές Υπηρεσίες για Πρόσφυγες της Εγγύς και Μέσης Ανατολής, αντιστέκονται να συζητούν για τα συναισθήματά τους σε επίπεδο διαλεκτικής επικοινωνίας. Αντίθετα, δείχνουν να δέχονται θετικά πατερναλιστικές τεχνικές και δομημένη συμβουλευτική.
5. Οι Κ.Λ. θα πρέπει να είναι ενήμεροι των ασυνείδητων πολιτισμικών στερεοτύπων που έχουν ενστερνισθεί σε συνάρτηση με αντιμεταβιβαστικά τους συναισθήματα, είτε με την προβολή ασυνείδητων συναι-

σθημάτων σε μέλη μιας μειονοτικής ομάδας, ή με προσωπικές τους ενοχές για τη διαφοροποίησή τους από την κατάσταση του πρόσφυγα.

Συνοπτικά θα λέγαμε ότι, παρά τις σοβαρές αντιξοότητες και δραματικές συνθήκες που βιώνουν οι πρόσφυγες σ' όλο τον κόσμο, κάτι καινούργιο αμυδρά αναδύεται από αυτό το αμάλγαμα μεταξύ των διαφόρων ενθικοτήτων: Η αλληλοδιαπλοκή και ο αλληλοεπηρεασμός μεταξύ των διαφόρων πολιτισμών και η κινητικότητα των διαφόρων εθνικών πολιτισμικών ομάδων, σταδιακά αναμένεται να διαμορφώσει παγκοσμίως τη νοοτροπία, στάσεις, τρόπο ζωής, σκέψης και συμπεριφοράς. Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες δεν θα θεωρούνται πλέον ότι "δέχονται" μόνο προστασία και άσυλο από τις χώρες υποδοχής. Οι πρόσφυγες "δίνουν" επίσης κάποια από τα χαρακτηριστικά της δικής τους κουλτούρας, αφυπνούν συνειδήσεις, ευαισθητοποιούν αργά, αλλά σταθερά, κάποιες ομάδες του πληθυσμού της χώρας υποδοχής. Αυτή η διαδικασία είναι λανθάνουσα, αργή, αλλά σταθερή. Διαμορφώνει ένα πολυ-πολιτισμικό διεθνιστικό περιβάλλον, όπου ο τραυματισμένος έφηβος πρόσφυγας θα έχει περισσότερες ευκαιρίες για αποτελεσματική υποστήριξη και θεραπεία.

Βιβλιογραφία

- Bocehnlein, J. M.D., D. Kinjie, et al. "Ένας χρόνος παρακολούθησης της Διαταραχής Μετατραυματικού Στρες μεταξύ των Επιζώντων Καμποζιανών στα Στρατόπεδα Συγκέντρωσης" *American Journal and Psychiatry*, 148:8, Αύγουστος 1985.
- Devore, W. and E.G. Schlesinger "Ethnic - Sensitive Social Work Practice, *Maxwell Macmillan International Publishing Groups*, Oxford, New York, 1991.
- Doman, Lunn, "Social Work Practice and People of Color" *Brook/Cole Publishing Co*, California, 1992.
- Erikson, E. "Η παιδική ηλικία και η Κοινωνία" *W.W. Norton and Company Inc*, New York, 1963.
- Μανωλόπουλος, Σ. "Η ψυχοσυναισθηματική Ανάπτυξη του Εφήβου" *Σύγχρονα Θέματα Παιδοψυχιατρικής*, Επιμέλεια Γ. Τσιάντης, Σ. Μανωλόπουλος, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1987.
- Marsella, A., Bojnemann, T. et al., Eds. "A midst Peril and Pain - The Mental Health and Well-Being of the World's Refugees" *American Psychological Association*, Washington DC, 1994.
- Pinderhughes, E. "Teaching Empathy in Cross-Cultural Social Work" *Social Work*, N.A.S.W., Vol. 24, No 4, July 1979.
- Report of a Working Group "Διδασκαλία της Κοινωνικής Εργασίας σε μια Πολυ-Φυλετική Κοινωνία" *C.C.E.T.S.W.*, Paper 21, London, 1983.
- Σωτηροπούλου Β. "Τα Δικαιώματα των Προσφύγων" *Κοινωνική Εργασία*, Τομ. 34, Αθήνα, 1994.

Συνεντεύξεις

Μπρισίμη, Χ., M.S.W. Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ελληνικού Συμβουλίου για τους Πρόσφυγες (G.C.R.).

Meyer, M., M.S.W. τ. Δ/ντρια του Ελληνικού Συμβουλίου για τους Πρόσφυγες.

Παπαδοπούλου Χ., M.S.W. τ. Υπο Διευθύντρια του Ε.Σ.Π.

Γιαννακού Τ., Δημητράκα Μ., Βουλγαρίδου Μ. Κοινωνικοί Λειτουργοί του Ε.Σ.Π.

Σωτηροπούλου Β., Ταυρή Α. Κοινωνικοί Λειτουργοί στο Ίδρυμα Κοιν. Εργασίας.